

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/26-29>

Elnarə Abdullayeva
Gəncə Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ib1303@mail.ru

YAZININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Xülasə

Cəmiyyətin inkişafı nəticəsində indi istifadə etdiyimiz üsul - hərflə yazı, yaxud yazı üsulu üstünlük təşkil edir. Yazının nə olduğunu ensiklopediyadan öyrəndik. Yazı, zaman və məkanda istənilən məsafədə olan məlumatları qeyd etmək, saxlamaq və digər insanlara ötürmək üsuludur.

Yazı bir şəxs, hətta bir xalq tərəfindən icad edilməmişdir. Bu, həyatın ən vacib elementidir və onsuz oxumağı sevdiyimiz kitablar olmazdı. Ünsiyyət ehtiyacı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif mədəniyyətlərdə paralel olaraq yaranmış və inkişaf etmişdir. Dünyadakı insanların çoxu ən sürətli və ən səmərəli yazı forması olan əlifbadan istifadə edir. Əlifba yazısı digər yazı növlərindən onunla fərqlənir ki, onda hərflər bir və ya bir neçə səsə uyğun gəlir və hərflərin birləşməsi sözləri çatdırır. Beləliklə, Azərbaycan əlifbasında 32 hərflər, rus əlifbasında 33 hərflər, ingilis əlifbasında 26 hərflər var. Belə sayda hərfləri yadda saxlamaq 800 mixi işarə və ya 5000 Çin simvolunu öyrənməkdən daha asandır.

Açar sözlər: yazı, inkişaf tarixi, yazı elmi, yazının ixtirası, yazı və ədəbiyyat

Elnara Abdullayeva
Ganja State University
Ph.D. in philology
ib1303@mail.ru

Origin and development of writing

Abstract

As a result of the development of society, the method that we use now - the method of writing with letters, or writing - has prevailed. Writing is a way of recording, storing and transmitting information to other people at any distance in time and space.

Writing was not invented by one person or even a nation. This is the most important element of life, and without it there would be no books that we love to read. Due to the need for communication, it arose and developed in parallel in different cultures. Most people in the world use the alphabet - the fastest and most efficient form of writing. Alphabetic writing differs from other types of writing in that in it a letter corresponds to one or more sounds. And the combination of letters conveys words. Thus, the Azerbaijan alphabet has 32 letters, the Russian alphabet has 33 letters, and the English alphabet has 26. It is much easier to remember such a number of letters than to learn 800 cuneiform characters or 5000 Chinese characters.

Keywords: writing, history of development, science of writing, invention of writing, writing and literature

Giriş

Yazının xüsusi ünsiyyət vasitəsi kimi yaranması və mövcudluğu böyük əhəmiyyət kəsb edirdi və böyük əhəmiyyət kəsb edir: yazı insanlara məkan və zamana qalib gəlməyə kömək etdi, insan təcrübəsini qorudu və onu nəsildən-nəslə, insanlardan insanlara ötürdü. Yazı sayəsində hər bir insan bəşəriyyətin təcrübəsinə arxalana, ondan istifadə edib çoxalda bilər.

Təxminən bir milyon il ərzində insanlar nəsilləri yalnız miflər və rituallar, müxtəlif tayfalar isə yalnız qəribə şayiələr vasitəsilə bir-birinə bağlı idilər. Yazı dilinin olmadığı dövrlərə tarixdən əvvəlki dövr deyildir. Əvvəllər insan üçün iki reallıq var idi: göründüyü, eşidildiyi və ya xatırlandığı qədər baş verən gündəlik, anlıq hadisələr və zamanla hökm sürən miflərin dəyişməz reallığı. O zamanlar miflər

və rituallar insan nailiyyətlərinin yeganə anbarı idi. İndi üçüncü bir reallıq meydana çıxdı - tarixi, bu da informasiya xarakteri daşıyır. İnsan media sayəsində özünü tarixin axarında tapdı, indi heç vaxt görmədiyi hadisələri yazı əsasında inkişaf etmiş digər vasitələrin köməyi ilə bilir, nəslinə özü haqqında məlumat verə bilir.

Yazı səsli nitqin fiziki təcəssümüdür. Ehtimal olunur ki, insanlar bu dildən təxminən eramızdan əvvəl 35 min il əvvəl istifadə etməyə başlayıblar ki, bu da təxminən eramızdan əvvəl 50-30-cu minillərə aid Kromanyon mağara rəsmləri ilə təsdiqlənir və görünür, gündəlik həyatın reallıqlarını təsvir edir. Bu təsvirlər dilin göstəricisidir, çünki bəzi hallarda onlar sadəcə heyvanları və insanları təsvir etməkdənsə, hekayələri (məsələn, ov səfəri və ya digər hadisələr) çatdırırlar.

Bununla belə, yazı dili yalnız Mesopotamiyanın cənubundakı Şumerdə təxminən eramızdan əvvəl 3,5-3 min il əvvəl meydana çıxır. Yazının bu erkən forması mixi yazı adlanır və qamış yazı aləti ilə yaş gildə qalan xüsusi işarələrdən ibarətdir. Misir də erkən Padşahlıq dövrünün başlanğıcından əvvəl (e.ə. 3150) öz yazı sistemindən istifadə edirdi. Bu, heroqlif yazı kimi tanınırdı. Bu nəzəriyyə mübahisəli olsa da, onun Mesopotamiya mixi yazısından əldə edildiyi güman edilir (Wise Bauer, 2007).

Məsafədən mesaj ötürmək imkanı ona kömək etdi ki, hər bir böyük siyasi, mədəni və elmi hadisə bir anda yaranaraq bütün xalqın mülkiyyətinə çevrildi. Dil insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmasında ən mühüm vasitədir və bu şəraitdə dilin birləşdirici rolu xeyli artmışdır; Vahid inzibati və iqtisadi sənədlər, bədii və elmi ədəbiyyat daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Amma digər tərəfdən, ortaya çıxandan sonra yazı dilə əks təsir göstərməyə başladı, ona daha çox sabitlik və formallıq verdi.

Elmi təfəkkürün inkişafı üçün yazının rolu böyükdür. Tərkiblərdə müəyyən edildikdən sonra elmi müddəalar hər kəs üçün əlçatan olur. Əlifba yazısı əsasında yaranmış elmi simvolizm elmi təfəkkürün sürətləndirilməsində, daha yüksək təfəkkür və sübut pillələrinə keçiddə müstəsna rol oynayır.

Yunanların fonetik yazı sistemləri (yunan dilindən φωνηεντικός - "səs"; φωνή - "səs"), sonralar romalılar Finikiyadan gəldilər. Finikiya yazı sistemi, Mesopotamiyadan çox fərqli olsa da, hələ də mövcudluğunu şumerlərə və onların yazıdakı nailiyyətlərinə borcludur. Yaxın Şərq və Avropadan asılı olmayaraq, yazı Mezoamerikada eramızın 250-ci illərində Mayya tayfaları arasında meydana çıxdı. Eyni şəkildə yazı Çində müstəqil şəkildə, bəzi dəlillərə görə, hələ eramızdan əvvəl 500-cü ildə yaranmışdır.

Yazı və tarix elmi

Çində yazı eramızdan əvvəl 1200-cü ildə kahin sümüyü falçılığında inkişaf etmiş və görünür, müstəqil şəkildə yaranmışdır, çünki o dövrdə Çin və Mesopotamiya arasında mədəni əlaqələrə dair heç bir dəlil yoxdur. Qədim Çin falçıları sümüklər üzərində oyma izləri ilə falçılıq edirdilər, sonra onlar çatlayana qədər odda parlayırdılar. Çatlaqlar kahinlər tərəfindən şərh edilmişdir. Əgər keşiş sümüyə və ya qabığa “Çərşənbə axşamı yağış yağacaq” və “Çərşənbə axşamı yağış yağmayacaq” işarələrini vurursa, çatların nümunəsi bunun doğru olduğunu müəyyən etməyə kömək edirdi. Zamanla bu işarələr Çin yazısına çevrildi (Scarre, C. & Fagan, 2007: 36).

Tarix bir elm olaraq yazısız mümkün deyil, çünki əks halda qədim keçmişə aid fiziki tapıntıları yerləşdirmək üçün heç bir kontekst olmazdı. Yazı insanların həyatının dəlillərini qoruyur və buna görə də mədəniyyət və sivilizasiya tarixinə doğru ilk zəruri addımdır. Bu asılılığın ən parlaq nümunəsi 19-cu və 20-ci əsrin əvvəllərində tədqiqatçıların Mayya sivilizasiyasını anlamğa çalışarkən qarşılaşdıqları çətinliklərdir. Onlar Mayya qliflərini oxuya bilmədilər və buna görə də qazıntılarda tapılan bir çox artefaktı səhv şərh etdilər. Stevens və Catherwood kimi Mayya şəhərlərinin erkən tədqiqatçıları Mərkəzi Amerikada qədim Misir sivilizasiyasının izlərini aşkar etdiklərinə inanırdılar (Abdullayeva, 2023: 19-21).

Yazının ixtirası

Şumerlər əvvəlcə ticarət üçün zəruri olan uzun məsafələrə mesaj ötürmək üçün yazıdan istifadə etməyə başladılar. Mesopotamiyada şəhərlərin böyüməsi və bölgədə çatışmayan qaynaqlara ehtiyac nəticəsində ucqar bölgələrlə ticarət inkişaf etdi və bununla da böyük məsafələrlə ayrılmış şəhərlər və ərazilər arasında mesajların ötürülməsinə ehtiyac yarandı.

Yazının ən erkən forması piktoqramlar - əşyaların adlandırılması üçün simvollar idi. Onlar hara neçə kisə taxıl göndərildiyini və məbədlərdə qurbanlıq üçün nə qədər qoyunun lazım olduğunu xatırlamaq üçün istifadə olunurdu. Bu piktoqramlar yaş gil üzərində ekstrüde edilmiş, sonra qurudulmuşdur. Rəsmi ticarət sənədləri belə yaradılmışdır. Qədim Mesopotamiyada pivə çox yayılmış olduğundan, günümüze qədər gəlib çatan ilk qeydlərin çoxu pivə ticarətindən bəhs edir. Piktoqramlar sayəsində neçə küp və ya çəllək pivə verildiyini söyləmək mümkün idi, lakin kimə və hansı qiymətə verildiyi həmişə məlum deyil (Coe, 2005: 92).

O dövrdə inkişaf etdirilən hər şey yalnız əşyalar və əşyalar üzərində qeydlər aparmaq üçün bir üsul idi, yazı sistemi deyildi. "İki qoyun ilahə İnannanın məbədi" girişində qoyunların məbədə gətirildiyini və ya məbəddən alındığını, onların cəsəd və ya diri heyvan olub-olmadığını və ya onlar haqqında başqa bir məlumat yoxdur.

Ticarət mübadiləsindən və əşyaların siyahılarından daha mürəkkəb anlayışları ifadə etmək üçün eramızdan əvvəl 3200-cü ildə Şumerin Uruk şəhərində yaradılmış daha inkişaf etmiş yazı sistemi lazım idi. Piktoqramlardan hələ də istifadə olunurdu, lakin onlar öz yerini fonogramlara - səsləri ifadə edən simvollarla verdi və bunlar şumer xalqının canlı nitqinin səsləri idi. Fonogramların köməyi ilə mənanı daha dəqiq çatdırmaq mümkün olub və beləliklə, iki qoyun və İnanna məbədi ilə bağlı nümunədə qoyunların məbəddən qəbul edilib-edilmədiyini aydınlaşdırmaq olardı.

Fonogramların inkişafı ilə istiqaməti və digər mənalari çatdırmaq üçün çevik alət meydana çıxdı.

Həmçinin, erkən yazı (proto-çivi yazısı kimi tanınır) siyahılarla məhdudlaşsa da, müəllif indi hər şeyin mənasını göstərə bilirdi. Professor İra Sparın yazdığı kimi: Simvol şərhinin bu yeni növü rebus prinsipi adlanır. Eramızdan əvvəl 3200-3000-ci illər arasında mixi yazının mövcudluğunun ilkin mərhələlərində onun istifadəsinə dair bir neçə nümunə var. Bu tip fonetik yazının ardıcıl istifadəsi eramızdan əvvəl 2600-cü ildən sonra aydın olur və həqiqi yazının başlanğıcını qeyd edir. Bütöv sözlər və fonogramlar üçün işarələrin mürəkkəb birləşmələri ilə xarakterizə olunurdu - saitlər və hecalar üçün işarələr mücərrəd anlayışları ifadə etməyə imkan verirdi. Eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarında əsasən gil lövhələrdə olan mixi yazıdan iqtisadi, dini, siyasi, ədəbi və elmi sənədlərdə geniş istifadə olunurdu (Kriwaczek, 2012: 47).

Yazı və ədəbiyyat

Məlumat ötürmənin bu yeni üsulu katiblərə müasir hadisələri, yerli inancları ələ keçirməyə və zaman keçdikcə yazı olmadan mümkün olmayan sənət əsərləri yaratmağa imkan verdi: ədəbiyyat. Tarixdə ilk yazıçı Akkadlı Sarqonun qızı, ilahə İnannaya ilahilər bəstələmiş və onları öz adı və şəxsi möhürü ilə imzalayan Mesopotamiya keşişi En-hedu-Ana olmuşdur.

Sözdə "Aratta nağılı" - Uruk hökmdarı En-Merkar və onun oğlu Luqalbanddan bəhs edən dörd şeir, çox güman ki, eramızdan əvvəl 2112-2004-cü illər arasında bəstələnmişdir (baxmayaraq ki, onlar yalnız eramızdan əvvəl 2017-1763-cü illərdə qeydə alınmışdır). Onlardan birincisi olan "En-Merkar və Aratta hökmdarı" əsərində yazının Aratta şəhərinin hökmdarı ilə aralarında daim mesajlar ötürməli olan Kral En-Merkaranın elçisi sayəsində yarandığı deyilir. Sonda messenger öhdəsindən gəlməyi dayandırdı, çünki getdikcə daha çox əzbərləməli oldu və sonra En-Merkara mesajları yazmaq ideyası ilə gəldi. Beləliklə, yazı meydana gəldi (Black, 2015: 65).

Gilgameş dastanı dünyanın ilk epik povesti və günümüze qədər gəlib çatmış ən qədim ədəbi əsərlərdən biri hesab olunur. Eramızdan əvvəl 2150-ci ildə yazılmışdır və daha əvvəl yaradılmışdır və En-Merkara və Luqalbandanın nəslindən olan Uruk Gilgameşin böyük kralının həyatın mənasını necə axtarmasından bəhs edir. Mesopotamiya xalqlarının mifləri, tanrıları və qəhrəmanları haqqında əfsanələr, onların tarixi, tikinti adətləri, dəfnləri və bayramları - indi hər şeyi nəsil üçün yazmaq olardı. Yazmaq tarixi mümkün etdi, çünki indi hadisələri qeyd etmək olardı ki, hər hansı bir savadlı şəxs sonradan onları oxuya bilsin. Artıq bütün bu hekayələrin yerli nağılçı tərəfindən yadda qalacağını və yaddaşdan dəqiq şəkildə canlandırılacağını gözləmək lazım deyildi. Tədqiqatçı Samuel Noah Kramer qeyd edir: [Şumerlər] iki min il ardıcıl olaraq bütün Yaxın Şərqdə qəbul edilmiş və istifadə edilən gil yazı sistemini inkişaf etdirdilər. Qərbi Asiyanın erkən tarixi haqqında bildiyimiz demək olar ki, hər şey Şumer mixi yazısı ilə örtülmüş və arxeoloqlar tərəfindən tapılan gil sənədlər vasitəsilə qorunub saxlanılmışdır (Ira Spar Accessed, 2016).

Yazının Mesopotamiya sakinləri üçün əhəmiyyətini belə bir fakt sübut edir ki, Aşşur padşahı Aşşurbanipalın hakimiyyəti dövründə (e.ə. 685-627-ci illər) paytaxt Ninova şəhərinin kitabxanasında gil lövhələr üzərində otuz mindən çox kitab toplanmışdı. Aşurbanapal öz torpağının irsini, mədəniyyətini və tarixini qoruyub saxlamaq istəyirdi və bu məqsədə çatmaq üçün yazının vacibliyini aydın dərk edirdi. Ədəbiyyatın ayrı-ayrı şəxslərin deyil, bütün xalqın tarixindən bəhs etdiyini başa düşdüyü üçün Aşurbanapal kitabxanasında bir çox ədəbi əsərlər, məsələn, Gilqameş hekayəsi və ya Etana hekayəsi toplayıb. Tarixçi Durand yazır: Ədəbiyyat hər şeydən əvvəl sözlər, yalnız sonra adına baxmayaraq hərflərdir. Bu, adətən kahinlər tərəfindən tələffüz edilən və şifahi olaraq yaddaşdan ötürülən liturgik mahnılardan və Volxov sehlərindən gəlir. Romalıların poeziya adlandırdıqları “karmina” sözü həm şeir, həm də oxumaq mənasını verirdi; yunan dilində “od” əvvəlcə sehrli sehr mənasını verirdi; ingiliscə “rune” və “le” sözləri ilə, almanca “lead” sözü ilə eynidir. Bəlkə də təbii ritmlərdən və həyatın özündən ilhamlanan ritm və sayğac, görünür, sehrbazlar və şamanlar tərəfindən şeirlərdə sehrin sehrini qorumaq, çatdırmaq və artırmaq üçün icad edilmişdir. Bu kult mənzələrdən dünyaya şair, natiq və tarixçi gəldi: padşahın rəsmi mədhçisi və ya tanrı qarşısında müraciət edən bir natiq; hökmdarın əməllərinin salnaməçisi kimi tarixçi; əslən müqəddəs nəğmələrin ifaçısı kimi şair, qəhrəmanlar haqqında əfsanələrin yazıçısı və qoruyucusu, xalqa və hökmdarlara xəbərdarlıq olaraq şeirlərini musiqiyə qoyan musiqiçi (Van De Mieroop, 2006).

İlk əlifbanı kimin icad etdiyini söyləmək çətindir. Lakin elm adamları bunun Suriya və ya Fələstində təxminən eramızdan əvvəl 1600-cü ildə baş verdiyini sübut etdilər. Maraqlıdır ki, hər bir xalq öz əlifbasından istifadə edir. Çinlilər 50 mindən çox olan öz heroqlif sistemini belə yaratdılar. 4000 il ərzində Çində yazı çox az dəyişdi: çinlilər hələ də çox çətinlik çəkmədən qədim mətnləri oxuya bilirlər. Amma elə qədim mədəniyyətlər var ki, onların yazısı sirr olaraq qalır.

Tarixi məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, yazı öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçib. Keçmiş hadisələri müxtəlif mənbələrdən öyrənirik. Onların araşdırmaları nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, insanlar həyatlarının mühüm anlarını qeyd etmək üçün yazı icad ediblər. Bunun sayəsində heç vaxt görmədiyimiz hadisələrdən xəbərdar oluruq. Həm də özümüz haqqında, həyatımız haqqında təkcə müasirlərimizə deyil, həm də nəslimizə danışa bilərik.

Yazının inkişaf mərhələlərini nə qədər araşdırsaq da, bununla bağlı hələ də gizli məqamlar vardır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, E.K. (2023). Fundamentals of language and linguistics. Ganja.
2. Black, J. (2005). The Literature of Ancient Sumer. Oxford University Press.
3. Coe, M.D. (2015). The Maya. Thames & Hudson.
4. Kriwaczek, P. (2012). Babylon.Mesopotamia and the Birth of Civilization. St. Martin's Griffin.
5. Scarre, C. & Fagan, B.F. (2007). Ancient Civilizations. Pearson.
6. The Origins of Writing by Ira Spar Accessed 1 December 2016.
7. Van De Mieroop, M. (2006). A History of the Ancient Near East ca. 3000 - 323 BC, 2nd Edition. Blackwell Publishing.
8. Wise Bauer, S. (2007). The History of the Ancient World. W. W. Norton & Company.

Göndərildi: 01.03.2024

Qəbul edildi: 19.04.2024